



# Kelam İlminin "Kelam" olarak İsimlendirilmesinde Vâsıl b. Ata'nın Takip Ettiği Yöntemin Muhtemel Katkıları Üzerine

Özcan TAŞÇI\*

## Abstract

*It is known that the word "kalam" means speech on the various objects of Islamic Theology according to the Qur'an and the reason. This is very important principle of Islamic Theology. That principle as a method of Kalam/Theology is old and well known by the Mu'tazilite Theologians, first of whom was probably Wasil b. Ata, who was known as establisher of this theology-school. In this article is emphasized the practice of this method by Wasil and its influence on Kalam in history.*

**Key Words:** *Kalam, Wasil b. Ata, Reason, Qur'an, Mu'tazilite Theologians.*

## Giriş

Kişinin sahip olduğu inançları ya da öğretileri dışarıya karşı savunmanın en etkili yolunun kendi içinde tutarlı (mantıklı) bir söylem'e, yani söz söyleme sanatına (kelam) sahip olmaktan geçtiği bilinmektedir. Bir şey hakkındaki akideniz, kanaatiniz ya da bilginiz ne kadar doğru olursa olsun, onu muhataba karşı savunamadığınız takdirde bunun hiçbir önemi kalmamaktadır. Kaldı ki İslam gibi bir dinin savunmacı, yani apolojik özelliğinden daha ziyade, 'ikna edici' bir söylemle ortaya çıkması daha mantıklı gözükmektedir. Bu ise bilginin ve doğru inancın yanında dile (hitâbet-belâğat-fesâhat) de son derece yüksek seviyede hâkim olmayı gerektirmektedir. İşte, İslam'ın inanç sistemiyle uğraşan ilim adamları

\* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

içerisinde belki de bu faktörü *yöntemsel bir araç* olarak kullanan ilk kişi Vasil b. Ata olmuştur. Onun kullandığı bu yöntemin özü iyi bir hatip olmakta yatmaktadır. Sonraları akide ve inanç ilminin “kelam” ilmi olarak isimlendirilmesinde hemen hemen tüm kelimcilerin iyi birer konuşmacı ya da hatip olmalarının en önemli etken olduğu fikri ileri sürülmektedir. İşte bu makalede kelam ilminin kelam olarak isimlendirilmesinde Vasil b. Ata'nın katkıları onun hutbesiyle bağıntılı olarak ele alınacaktır.

### 1. Hayatı ve Kelam'da Takip Ettiği Yöntem

Vasil b. Ata Medine'de doğmuş (80/699) Basra'da ise ölmüştür (131/748-9).<sup>1</sup> Onun doğum ve ölüm tarihleri esasen tahmini olarak verilmektedir; bunda kaynakların verdiği bilgilerin yetersiz olmasının yanı sıra, ilk dönem Mu'tezile'sinin kronolojiye, daha doğrusu tabakât ilmine fazla önem vermemesi de etkili olmuş olabilir.<sup>2</sup> Bilindiği üzere mu'tezilî kelimciler daha çok teolojik/kelâmî meselelerle uğraşmayı tercih etmişler, bunun neticesi olarak da kelam ilminin doğmasına neden olmuşlardır.

Vasil b. Ata'nın Medine'li olduğuna dair haberleri Van Ess ihtiyatla karşılamaktadır. Ona göre bu tür haberler, Muhammed b. Hanefiye'nin oğlu Ebû Hâşim'le bağlantısının olduğuna dair ortaya atılan “efsane”yle irtibatlı olmalıdır.<sup>3</sup> Ancak Vâsıl b. Ata'nın Basra'da yabancı olarak bilinmesine dair haberlerin yoğunluk derecesine ulaşmasından hareketle, onun Medine'li olduğunu söyleyebiliriz. Kaldı ki Hasan Basrî'nin de Medine'li olduğu bilinmektedir; ancak onların her ikisi de mevâlidendir.<sup>4</sup>

Basra'da ticaretle meşgul olan Vasil, uzun boğazı olmasıyla meşhur olmuştur; bu yüzden de, Beşşâr b. Burd onu zürafaya benzetmektedir.<sup>5</sup> Ticaretin yanında Hasan Basrî'nin de ilim halkasına/ekolüne devam eden Vâsıl, onun ölümünden sonra irade özgürlüğü taraftarı olarak bilinen ancak Cebriye ve ashâbu'l-Hadis taraftarlarının da yoğun olarak bulunduğu bu ekolde önemli bir nüfuz kazanmıştır. Hasan'dan sonra her ne kadar hareketin başına geçememişse de ondan da ayrılmamıştır. Bilindiği üzere Hasan Basrî öldükten sonra ekolün başına Cebriye, dolayısıyla da Ashâbu'l-Hadis taraftarı olarak bilinen Katâde b. Diâme (ö. 117/735), onun ölümün-

1 Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. G. Flügel, Leipzig 1871-72. Nachdruck Beirut 1964, s. 203.

2 Krş. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, Berlin-New York 1992, s. 235.

3 Bkz. Van Ess, *a.g.e.*, II, s. 236.

4 Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 203.

5 Bkz. Van Ess, *a.g.e.*, II, s. 237.

den sonra da Amr b. Ubeyd geçmiştir. Vasıl'ın bu ekol içerisinde yoğun propaganda çalışmalarına giriştiği bilinmektedir. Amr b. Ubeyd'i ikna edip kendi görüşüne kazandırması<sup>6</sup> bunun en önemli tezahürü olarak görülebilir. Vâsıl sadece ekol içerisinde değil aynı zamanda, Basra dışındaki İslam topraklarına da, bizzat kendisi gibi, fesâhat, belâğat ve hitabette usta olan öğrencilerinden yetiştirdiği 'propagandistler' (dâ'î-du'ât)) göndermek suretiyle, fikir ve düşüncelerini yayma gayret ve çabası içine girmiştir.<sup>7</sup> Du'ât'ın-propagandistlerin takip ettikleri metot ve yöntem ise Safvân el-Ensâri'ye göre şu şekildedir:

"Onlar kervanlara karışmak suretiyle propagandalarına uygun bir ortam hazırlıyorlardı; amaçlarını hemen ortaya koymuyorlar, öncelikle muhatap yanında güven duygusunu tesis ediyorlardı. Bu durum daha çok fikhî meselelerde karşısındakini aydınlatmak suretiyle gerçekleşmekteydi. Propagandistlerin siyasal konulara giriştikleri gözlenmemiştir. Onların amacı açıkçası dinsel nitelikli konuşmalardı."<sup>8</sup>

Konuşma veya tartışmada muhatapı ikna edebilmek için, yukarıda da açıklandığı üzere, fesâhat, belâğat (retorik) ve hitâbet sanatlarında maharetli olmak, propaganda faaliyetinde yerine getirilmesi gereken önkoşullardı; ancak bununla propagandistler/du'ât) henüz daha tam anlamıyla cedel ortamına hazır değillerdir. Vâsıl, onlara ayrıca, önceden hazır hale getirilmiş "tartışma modelleri" vermektedir. İşte böylece bir şair gibi, başlarında sarık ve ellerinde değnek olduğu halde, hazır bir şekilde tartışma sahnesine çıkmış olmaktadır.<sup>9</sup>

Vasıl b. Ata böylece öğretisini yayacak şahısları eksiksiz bir şekilde hazır hale getirmektedir. Onların ellerinde değnek olması da, şair olduklarını belli etmek içindir. Zira şairler, şiirlerini devamlı sûrette sopa ya da değnekle dolaşarak söylerlerdi.<sup>10</sup> Burada önemli bir soru gündeme gelmektedir; bu da Vasıl'ın bu iş için ihtiyaç duyduğu maddi desteği nereden sağladığıdır? Bu sorunun cevabını da yine kaynaklardan öğrenmekteyiz;

6 Bkz. Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, neşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1965, s. 138.

7 Bkz. Câhız, *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, I, 1380/1960, s. 25; krş. Van Ess, *a.g.e.*, II, s. 310-11.

8 Câhız, *a.g.e.*, I, 25; krş. Van Ess, *a.g.e.*, s. 310-11.

9 Bkz. Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İtîzal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid, Tunus 1399/1974, s. 67 vd.; krş. Van Ess, *a.g.e.*, II, s. 311; Kelam'ın temel ilgisinin söz söyleme becerisi mi, tartıştığı konular mı olduğu konusunda bkz. Van Ess, "İslam Kelamının Başlangıcı", ter. Ş.A.Düzgün, *A.Ü.İ.F.D.*, sayı: 41, Ankara 2000.

10 Taha Hüseyin, *Cahiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş, Ankara 2003, s. 119.

bunlara göre, babasından ona yüklü miktarda miras kalmıştı.<sup>11</sup> O bununla propaganda faaliyetleri için gerekli parayı temin etmiş olmaktadır.

İşte Mu'tezile mezhebinin temelleri bu şekilde, büyük oranda cedel ortamında gerçekleştirilen faaliyetler ve yüz yüze yapılan ikna görüşmeleri sayesinde atılmış oldu.

Gerek Mu'tezile'nin taraftar toplamasında, gerekse İslam'ın ve Kur'an'ın sapık ve bid'atçı akımlara karşı korunmasında bu derece önemli ve etkili olan 'du'ât hareketi için Vasil tarafından birçok öğrenci yetiştirilmiştir. Bunlar bilgi ve hitabet-belağat'in yanında propaganda yapma yöntemini de öğreniyorlardı; propaganda faaliyetlerinde başarılı olmak için de en önemli unsur, her bölgeye, o bölgenin insanını, geleneğini, kültürünü ve yaşam biçimini tanıyan dâ'îlerin gönderilmesi ilke ve prensibidir. Örneğin Kâsım b. Sa'dî Yemen'e gönderilen dâ'îdir. Kaynaklara göre onun ailesi Yemen'li "Beni Sa'd" kabilesine mensuptur.<sup>12</sup> Bu da onun Vasil tarafından Yemen'e gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak burada, bununla bağlantılı olarak, başka bir etkenin daha müessir olduğunu düşünmekteyiz: Bu da kabilelerin farklı lehçelere sahip olmasıdır. Belki de bundan dolayı Vasil, göndereceği propagandistleri bu bölgelerin lehçesini konuşanlar arasından seçmiştir. Zira onun propaganda çalışmalarında en etkili silahın, yukarıda da söylendiği üzere, büyük oranda "hitâbet" ve "belâğat" olduğu gözlenmektedir. Kaldı ki kelimelerin "Kelim" olarak isimlendirilmesinde bu faktörün de etkili olduğu iddia edilmektedir:

"Ebu'l-Huseyn el-Hayyat'ın (290/902) *Kitabu'l-İntisar*'ında bu ilmin Kelâm adını almasının sebebi olarak;

Mu'tezile'nin söz söylemede, ikna etmede kudret sahibi olduklarından söz edilmekte, nazar ehli olduklarından karşılarındakini susturdularından bahisle bu ilim kolunun ismini onların bu kabiliyetlerinden aldığı kaydedilmektedir."<sup>13</sup>

Gazâli de Hayyat'la bu konuda benzer ifadeler kullanmaktadır:

"Beşinci kısım, kâfirlerle tartışma, onlarla mücadele etme, hatalarını apaçık delille açığa çıkarma ve yanlışlıklarını ortaya koymaya dairedir."<sup>14</sup>

11 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, s. 239.

12 Bkz. van Ess, a.g.e., II, s. 311.

13 Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi*, İstanbul 2000, s. 14; krş. Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, nşr. Elbir Nadir Nasır, Kahire 1957, s. 72; krş. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, İstanbul 1277; I, s. 5.

14 Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. Mehmet Emin Maşalı, Ankara 2001.

Bu ilmin 'Kalam' olarak adlandırılmasında başka bir takım faktörlerin olduğu ileri sürülse de<sup>15</sup>, Vasıl ve taraftarlarının hitapta ve söz söyleme sanatındaki ustalıklarının meşhur olması dolayısıyla, yaptıkları bu faaliyete kalam adının verilmesi, bize daha isabetli ve doğru bir yaklaşım tarzı olarak görünmektedir. Teolojik-kelâmi tartışmaların onlardan çok daha önce başladığı bilinen bir gerçektir. Vasıl ve taraftarlarının kalam ilmini sistematik anlamda kurma çabalarının olduğu bilinmektedir. Ancak kalamın kuramsallaşması ve bu isimle anılması çok sonraları olmuştur.

Bilindiği üzere ilk dönemde kalam ilmi için "fıkıh" tabiri kullanılmaktaydı; Ebû Hanîfe'nin "Fıkhü'l-Ekber" i bu anlamda günümüze kadar ulaşan ilk kalam eserleri arasında sayılmaktadır. Ondan çok önceleri yazılan başka risaleler de mevcuttur; Örneğin, Hasan b. Muhammed el-Hanefiye'nin "er-Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye" si ile, Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) 'in "Risâle fi'r-Reddi 'ale'l-Kaderiyye" si Kaderiye'nin en eski metni olarak kabul edilen, Hasan Basrî'nin "Risâle fi'l-Kader" adlı yazıları bunlara örnek olarak verilebilir. Ancak bunlar "Fıkhü'l-Ekber" gibi inanç (akide) konularına göre tasnif edilmemişlerdir. Bundan dolayı da bu eserler her ne kadar *ilk kalam kaynakları* olarak kabul edilirse de, sistematik anlamda ilk eserin dediğimiz gibi "Fıkhü'l-Ekber" olduğu tespit edilmektedir.<sup>16</sup>

Daha sonra fıkıh ve kalam birbirinden ayrılmaya başladı; Böylece "fıkıh" tabiri sadece İslam Hukuku'yla ilgili kaleme alınan eserlere verilirken, bunun karşısında "Kalam" la alakalı yazılanlara ise, "Usûli'd-Dîn", "Tevhîd ve Sıfatlar İlmi", "Nazar ve İstidlâl İlmi" gibi...<sup>17</sup> tanımlamalar getirilmiştir. Ancak Kalam alanında ortaya konulmuş çalışmaların ait olduğu ilmin kavramsal olarak bizzat 'kelam ilmi'; bu işle uğraşanların ise "müttekellim" olarak nitelendirilmesinin İbn Nedim'in "el-Fihrist" i ile başladığı iddia edilmektedir.<sup>18</sup> İbn Nedim'in yaşadığı dönem, 5./10. yüzyıl olduğuna göre, takriben bu dönemde bu kullanım tarzının yerleştiğini söylemek mümkündür; gerçekten de bundan sonra, yani özellikle Gazâlî'yle başlayan müteahhirîn kalamcılar döneminden sonra bu sahada ya-

15 Gölcük, a.g.e., s. 14, Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, İstanbul 1996; s. 55; krş. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1315, s. 14-15.

16 Bkz. Topaloğlu, a.g.e., s. 57; Wilferd Madelung, "Der Kalam", *Grundriss der Arabischen Philologie* (hrsg. Helmut Gätye), II, Wiesbaden 1987, s. 327.

17 M. Sait Yazıcıoğlu, *Kelam Ders Notları*, Ankara 1998, s. 2.

18 Bkz. *Handwörterbuch des İslam*, Hrsg. A. J. Wensinck-J. H. Kramers, Leiden 1976, s. 261.

zılan eserlerin başlığında “kelam ilmi” ifadesinin konulmasının yaygınlık kazandığı görülmektedir; Gazâli (ö. 505/1111)’nin İlcâmu’l-Avam an İlmi’l-Kelam’ı, Ebu’l-Mu’in Nesefi’nin “Tabsiratü’l-Edille” ve “Bahru’l-Kelam fi İlmi’l-Kelam” ı ve Şehristâni (ö. 548/1153)’nin “Nihâyetü’l-İkdâm fi İlmi’l-Kelam” ı buna örnek olarak verilebilir.

“Kelam İlmi” tanımlamasının bizzat Mu’tezile’ye ait olup olmadığı çok net olarak tespit edilemese de, Kelam-söz münasebetinin, yani dini akidenin söz söyleme sanatı ile desteklenmesinin onlar tarafından, özellikle de Vasil b. Ata’nın çabalarıyla yaygınlık kazandığını kolaylıkla söyleyebiliriz. kelâmî meselelere girişte kullanılması temayül haline gelmiş “el-kelâmu fi...” ifadesi büyük ölçüde buna işaret etmektedir. Kanaatimize göre, kelam ilmine bu ismin verilmesinde en az etkili olan faktör, “Allah’ın kelamının (kelâmullâh) ezeli ya da yaratılmış (mahlûk) olup olmadığına dair yapılan tartışmalardır; zira bu konu ilk dönemden itibaren etrafında en çok tartışma yapılan bir inanç konusudur, bu yönüyle de o, müteahhirun kelam döneminden sonra (özellikle Ömer Nesefi (ö. 537/1142)’nin yazdığı “Metnü’l-Akaid” i ve Saduddin Taftazâni (ö. 791/1388)’nin buna yazdığı Şerhu’l-Akaid’ini burada zikretmek gerekir) kelam ilminden bağımsız bir disiplin haline gelmiş olan Akaid ilminin de konusu olmaya devam etmiştir<sup>19</sup>, ancak akaid ilmi hiçbir zaman “kelam” ismiyle anılmamıştır. Bu da aslında kelam ilminin, yukarıda söylediğimiz gibi, fesahat ve belağat’la yani sözü muhataba karşı ustaca kullanma ilişkisiyle doğrudan bir ilişkisinin olabileceğini göstermektedir. *Bunun yanı sıra, tefsir ilmi ve müfessirler de doğrudan Allah’ın kelamıyla meşgul ol-maktaydılar; buna rağmen onlar da hiçbir zaman mütekellim olarak nitelendirilmemişlerdir.*

Meseleye bir başka açıdan baktığımızda kelam-akaid ayrışmasının arka planını daha da net görmeye başlamaktayız, bu da kelam ile ‘söz söyleme sanatı’ arasındaki irtibatı bir kez daha gözler önüne sermektedir. Zira, akide’de bir konu üzerinde söz söyleme-fikrini açıklama faaliyeti yoktur, buna karşın kelam’da ise bunun yapılması adeta bu ilmin zorunlu bir parçası durumundadır; bu yüzden de akaid statik-donuk bir yapıya, yani taklitçiliğe yol açarken, kelam’da dinamik-açılımcı bir yapı söz konusudur:

“Selefiyye’nin düşünce koordinatlarını oluşturan takdis, tasdik... gibi kavramların tümü düşünceyi dondurmak ve yeni bilgiler üretilmesinin

19 Bkz. Gölcük, *a.g.e.*, s: 185-190.

önüne geçmek için konulmuş engellerdi. Bu engeller ilk dönemler kelim ilminin kendini geliştirmesine ve yeni durumlarda yeni metotlar benimsemesine engel olmadı. Ancak zamanla bu tartışmalar akademik özelliklerini yitirip siyasi yapıya bürününce tartışmaların ağırlık merkezi fikri olmaktan çıkıp siyasi yöne kaydı...Kelim ilminin, Kur'an'ın içerdiği inanç sistemini savunmak amacıyla Allah'ın sıfatları, kader, rü'yetullah, halku'l-Kur'ân...gibi meseleler üzerinde yaptığı değerlendirmeler ve ileri sürdüğü görüşler başlangıçta birer içtihat olarak mütalaa edilirken zaman içinde akîde gibi algılanmaya başlandı. İmamiyye'nin imamet prensibinde olduğu gibi kelâmî görüşler âmentünün bir parçası haline geldi. Her mezhep kendi imamının içtihatlarını kabulü zorunlu bir inanç gibi görmeye başladı...Bütün bunların sonunda da dinamik din anlayışı statik hale dönmüştü, teorik, dengesiz, taklitçi ve çağüstü/çağdışı bir dindarlık ortaya çıktı.<sup>20</sup>

Bu ibarede geçen "...Kur'an'ın içerdiği inanç sistemini savunmak amacıyla Allah'ın sıfatları...gibi meseleler üzerinde yaptığı değerlendirmeler ve ileri sürdüğü görüşler başlangıçta birer içtihat olarak mütalaa edilirken zaman içinde akîde gibi algılanmaya başlandı..." ifadeleri, belki de, kelim ilminin bu yönüne, yani bir inanç meselesinde 'görüş ve fikir beyan etme'yi ve bunun bir hüner/sanat haline getirilme sürecini içermektedir. Bu sanatın, inanç/kelâmî sorunları tartışmada ilk olarak Vasıl tarafından kullanıldığını daha önce söylemiştik. Ancak bu, onun daha önce hiç kullanılmadığı anlamına gelmemektedir; Aksine hitabet ve belâğatin, İslam öncesi Arap toplumu da dâhil siyasi-dîni tartışmalarda oldukça kullanıldığı ve rağbet gördüğü bilinmektedir.<sup>21</sup> Vasıl'ın ayrıldığı nokta, konuşmalarını sadece dini içerikli yapması, buna karşın siyasi olaylara fazla değinmemesidir.<sup>22</sup> Şu halde o, Arapların içtimai yaşamlarının en önemli koşullarından olan şiir ve belâğatta en yükseğe çıkmayı başarmış gözükmemektedir; zira 'râ' harfini hiç kullanmadan, onun müradifi olan harflerle bu eksikliğini kapatmak suretiyle uzun sayılabilecek bir hutbe vermesi bunun önemli bir kanıtı mahiyetindedir. Örneğin, "elhamduli'l-lâhi rabbi'l-âlemîn" cümlesinin yerine, "elhamduli'l-lâhi ehli'l-hamdî" gibi içerisinde 'râ' harfi bulunmayan bir kelime silsilesini tercih etmek suretiyle bu eksikliğini hiç kimseye belli etmeden oldukça etkili bir konuşma yap-

20 İlyas Çelebi, "Akide'nin Kelamlaşması ve Kelam'ın Akideleşmesi Süreci Üzerine", *Kelim Araştırmaları Dergisi* 2: 1 (2004), s. 23-26 (www.kelim.org)

21 Bkz. Ahmet Özalp, "Şiir, Şair", *Şamil İslam Ansiklopedisi CD Versiyonu*.

22 Bkz. van Ess, a.g.e., II, s. 311.



bilmiştir.<sup>23</sup> Böyle bir vaaz, ya da hutbe onun ve de öğrencilerinin hitabet ve belağatta ulaşmış oldukları zirveyi göstermektedir. “Endülüslü Maliki mezhebine mensup Ahmed b. Ali b. Ez-Zeyyât el-Malâki (ö. 728/1328)’nin de buna benzer bir şekilde, içerisinde “elif” harfi bulunmayan bir hutbe yazdığı bilinmektedir. Ancak bu gibi dil oyunları 2. yüzyılda çok nadiren yapılmaktaydı.”<sup>24</sup> Bu da Vasil ve öğrencilerinin bu sanatı teolojik meselelerde muhaliflerine üstünlük sağlamak amacıyla nasıl ustaca kullandıklarını göstermektedir. Safvân el-Ensâri gibi Vasil ve taraftarlarının belağat-taki ustalıklarını öven bir başka şahıs da Beşşâr b. Burd’dur; o bu konuda şunları söylemektedir:

“Onlar oldukça dikkatli hazırlanmış bir konuşma yaparlardı. İnsanları yakaladıklarında, onlara zarif ve etkileyici bir tarzda hitap ederlerdi.”<sup>25</sup>

Vâsiliyye ekolüne mensup olanların konuşmadaki üstün başarılarını bu şekilde ortaya koyduktan sonra özel olarak Vasil b. Ata’nın maharetine geçmektedir:

“O (Vasil) ayağa kalktı ve ezberden, irticâlen (murtecilen) konuşmaya başladı, ancak konuşma sırasında, alev etrafını sardığında demircinin kazanı gibi, ondan ilham fıskırıyordu.

O, ustaca bir şekilde ‘râ’ yı kullanmadığını hiç kimseye belli etmiyordu. Bunu ancak dikkatle inceleyen ve araştıran birinin bulması mümkündü.”<sup>26</sup>

Şu halde Vasil, kendisine bağlı olanlardan farklı olarak, ezberden konuşmakta, konuşmasına ayrıca hazırlık da yapmamaktaydı; onun konuştuğu bir yerde Allah vergisi olarak kendisine ilham edilmekteydi.<sup>27</sup> Onun bu üstün yeteneği, şiir, hitabet ve belağat’a en yüksek seviyede değer veren bir toplumda öğretisini geniş halk kitlelerine yaymak için oldukça önemliydi; zira Vasil ancak bu sayede, “Arap olmayışın” dan kaynaklanan dezavantajını avantaja dönüştürmüş olabilirdi. Gerçekten de kaynakların bildirdiğine göre, konuştuğunda onun Arap olmadığını kimse fark edemiyordu. Aslında bu da Vasil için, daha doğrusu öğretisini yaymak ve taraftarları nezdinde meşruiyet kazanmak için oldukça önem-

23 Bkz. İbn Mahmud eş-Şeyzarî, *Cemheretü'l-İslam Zâtu'n-Nesr ve'n-Nizâm*, İn: Hans Dabber, *Wasil İbn 'Ata Als Prediger Und Theologe. Ein Neuer Text Aus Dem 8. Jahrhundert N. Chr.*, Leiden 1988, s. 21-38.

24 Van Ess, a.g.e., II, s. 246.

25 Câhız, *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 24.

26 Câhız, a.g.e. I, 24; krş. Yâkut el-Hamevî, *İrşâdu'l-Arîb İlä Ma'rifeti'l-Edîb*, nşr. D. S. Margoliouth, Leiden-London 1927, VII, s. 223.

27 Bkz. Van Ess, a.g.e., II, s. 244.

liydi, çünkü Vasil bir grubun, ekolün reisiydi ve Arap toplumunda “bir reisin şair olması, kabilesi için büyük bir mutluluktur.”<sup>28</sup> Zira “siyasi görüşmelere katılan heyetlerde mutlaka şairler de bulunur; kabile ya da kabileler birliğinin sözcüsü olarak kendisini yetiştiren toplumu temsil ederdi.”<sup>29</sup> İslam öncesi Arap toplumu kültürünün önemli bir parçası durumunda olan bu şiir ve hitabet yarışmalarının İslam sonrasında da devam ettiği görülmektedir. Her kim ortaya yeni bir fikir atmışsa, taraftar bulmak için, topluluğun önünde onu muhakkak şiir ve belağatla desteklemeliydi. Allah’ın Kur’an’da, Kur’an’ın bir şiir, Hz. Muhammed’in de bir şair olmadığını vurgularken, en iyi şairleri bile hayrete düşürecek (mu’cize) ayetler sunması, belki de bundan dolayıdır:

“Deli bir şair yüzünden tanrılarımızı mı bırakalım?» derlerdi. Hayır; o, gerçeği getirmiş ve peygamberleri doğrulamıştı.”<sup>30</sup>

Bu ayetler, Kur’an’ın neden Hz. Peygamber’in bir şair olmadığını devamlı surette vurguladığını açıkça ortaya koymaktadır; zira bizzat İslam öncesi Arap toplumunda da şairlerin çoğunluğuna güvenilmez ve onların çoğunlukla yalan söylediklerine inanılırdı. Şu ayet bu durumu açıklar mahiyettedir:

“Bunlar şeytanlara kulak verirler, çoğu yalancılardır. O şairlere gelince; onlara azgınlar uyar. Görmez misin bunlar her vâdide hayran olurlar. Hem de onlar yapmıyacakları şeyleri söylerler”<sup>31</sup>

Ancak bu durum onların geneli içindir; yoksa bundan Kur’an’ın şiir ve şairlerin tümünü tasvip etmediği anlamı çıkarılamaz:

“Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, Allah’ı çok çok ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında haklarını alanlar bunun dışındadır. Haksızlık eden kimseler nasıl bir yıkılışla yıkılacaklarını anlayacaklardır.”<sup>32</sup>

Bu olguyu oldukça iyi bir gözle analiz eden Vasil hitabet ve belağat olmadan hiçbir inanç ya da öğretinin yayılamayacağını tespit etmiştir. Ancak şairin ve şiirin toplumdaki bu olumsuz imajından dolayı, dikkat edildiğinde, bu kelimelerin kullanılmasından ısrarla kaçınılmış, buna karşın hatip ve hutbe sözcükleri tercih edilmiştir. Bunun yanında, inanç ve öğretilerin yayılması için olukça iyi yetiştirilmiş propagandistlere de (du’ât) ihtiyacı olduğunun farkında olmuş, böylece de yukarıda da açıkladığımız

28 Bkz. Ahmet Özalp, “Şiir, Şair”, *Şamil İslam Ansiklopedisi CD Versiyonu*.

29 Özalp, *a.g.y.*

30 Saffât, 37: 37.

31 Şu’ara, 26: 223-226.

32 Şu’ara, 26: 227.

gibi, oldukça yetenekli propagandistler yetiştirmiştir. Bu belki de bazı kaynakların iddia ettikleri gibi<sup>33</sup>, propaganda faaliyetlerinde oldukça deneyimli olan Haşimoğullarıyla bağlantısının olabileceğine bir delil olabilir. Ancak bu haberlere güvenmek ne kadar doğru bir yaklaşımdır? Zira bazı kaynaklar da onun önceleri Harici olduğunu iddia etmişlerdir.<sup>34</sup>

Böylece Vasil propaganda ve şiir-belağat araçlarını inanç tartışmalarında devreye sokmayı başarmış ve bunları hutbelerinde ve vaazlarında etkin bir biçimde kullanmıştır. İşte bunun en önemli örneğini aşağıdaki hutbe oluşturmaktadır:

## 2. Vâsıl b. Ata'nın Hutbesi<sup>35</sup> :

Bu hutbe III. Yezid'in Basra valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in huzurunda yapılan bir toplantıda verilmiştir. Anlaşıldığına göre, o, Araplarda adet olduğu üzere, temsil ettiği ekol ya da fırkası adına toplantıya çağrılmış ve yine adet olduğu üzere burada grubu adına bir konuşma ya da hutbe vermiştir. Hutbenin içeriğinden hareketle sözü edilen toplantının teolojik olmaktan daha çok, şiir ve belagatta-hitabette sanat ve hüner gösterme, böylece de kendini ispat etmek amacıyla tertiplendiğini söyleyebiliriz. Zira bunu daha hutbenin eş-Şeyzarî tarafından sunumundan anlamak mümkündür:

“İkinci Bölüm: Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in huzurunda, tam olarak telaffuz edemediğinden dolayı, içerisinde 'râ' harfi olmayan, takva, ilim ve fesahat sahibi Vâsıl b. Ata'nın hutbesidir.”<sup>36</sup>

Vasil hutbeye hamd-ü sena ile başlamaktadır:

“Övülmeye ve saygı gösterilmeye tek layık olan Allah'a hamd olsun...”<sup>37</sup>

Allah'ı öven ve O'nun azametini ön palana çıkaran sözler, hutbenin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'e salât ve selâm'ın getirildiği bölüm ise hutbenin son kısmında yer almaktadır:

“Allah Muhammed'i ve ailesini her kılınan namazda kutlu kılın ve iyilik bahş etsin!”<sup>38</sup>

33 Bkz. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu Usûl'l-Hamse*, s. 138.

34 Bkz. Van Ess, *a.g.e.*, II, s. 238.

35 Bu hutbe Hans Daiber tarafından “Wasil İbn Ata Als Prediger Und Theologe. Ein Neuer Text Aus Dem 8. Jahrhundert N. Chr.” Adlı eserin içerisinde yayınlanmıştır (Leiden 1988).

36 eş-Şeyzarî, *a.g.e.*, s. 21.

37 eş-Şeyzarî, *a.g.e.*, s. 21.

38 eş-Şeyzarî, *a.g.e.*, s. 38.

Hutbenin başka bölümlerinde ise Hz. Muhammed şu kelimelerle övülmektedir:

“Muhammed O'nun kulu, sadık bir dostu, nebisi, vahyinin garantisi (emînehu) dir. Allah insanlara kendisini onun vasıtasıyla tanıttı. Göndereceği vahyi-mesajı için Onu seçti. Onu sözleriyle (ayetlerle) gönderdi ve nübüvvetle şereflendirdi.”<sup>39</sup>

“Şehâdet ederim ki, Muhammed (s.a.s.) vahyi tebliğ edip insanlara nasihati tevdi etti, ilettili. Bundan başka o, hak için, doğruluk için mücadele etti, onun uğrunda savaştı ve çaba gösterdi (cedde fihi). Bu durum, Allah'ın onu yanına almasına kadar devam etti ki, o hayatta olduğu süreçte takvâ sahibi, muti', saf, temiz...idi. Bundan dolayı da Allah onu en iyiler arasına kattı. Ayrıca tüm âlemdkilerin sevgisini ona nasip etti. Bundan dolayı da Allah onu ve meleklerini kutlu kılsın!”<sup>40</sup>

Hutbede toplumdaki ayrılık rüzgârlarına karşı birlik ve beraberliği teşvik eden ifadeler yoğun olarak bulunmaktadır. Bundan dolayı da Hz. Peygamber ve sahabe döneminden sonra vuku bulan iç karışıklıklardan bahsedilmekte, bunların büyük ölçüde Hz. Osman dönemine dayanan sebeplerine ise üstü kapalı bir şekilde değinilmektedir. Bunun nedeni gayet açıktır: Osman Ümeyyəoğullarına dahildir, bundan dolayı da onu hedef almak, Emevi hanedanını hedef almakla aynı sayılmaktadır. Bundan dolayı da, adalet ve tevhid ilkelerine, Emevi soyuna ve onların yöneticilerinin yaptıkları zulme değinilmeksizin vurgu yapılmaktadır. Vasil b. Ata'nın üstü kapalı bir şekilde yaptığı bu eleştiriler şu şekildedir:

“İnsanlar putlara tapmaktaydılar, dalalet içindeydiler, birbirlerinin kanlarını akıtıyorlardı, (kız) çocuklarını diri diri toprağa gömüyorlardı, güçlü olanlar zayıf olanları eziyordu, zulüm her tarafı sarmıştı...Allah Muhammed (s.a.s.) vasıtasıyla onları dalaletten ve (bu kötü) cahiliye (adetlerinden) kurtardı, onun vasıtasıyla onları korkudan emin kıldı, onun vasıtasıyla kan dökülmesini engelledi...Onun ölümünden sonra insanlar bu hal üzerinde devam ettiler, zira onlar hak ve sorumluluklarını bilmekteydiler, Hikmetli sözlerine inanmış olarak Allah'ın kitabını okuyorlardı.”<sup>41</sup>

39 eş-Şeyzarî, a.g.e., s. 22.

40 eş-Şeyzarî, a.g.e., s. 23.

41 Daiber'in “tâlîne kitaballahî bihikmetihî mü'minîne” ibaresini doğru anlamadığını düşünmekteyiz. O bu ifadeyi “Allah'ın kitabını okuyorlar ve O'nun hikmetine inanıyorlardı” (...rezitierten Gottesbuch und glaubten an Seine Weisheit” şeklinde tercüme etmektedir (bkz. Daiber, *Wasil İbn 'Ata*, s. 23). Oysa bu ibaredeki ‘ mü'minîne’ ifadesinin hâl'i açıkladığı ortadadır.

Kur'an'ın müteşâbih<sup>42</sup> ayetleri, “gerçek-muhkem anlamlı olan” ibareler olmadığından, (leyse bi'l-hakki indehum hakkan) onların nazarında ihtilaf konusu bile değillerdi. Ancak Osman'ın velayetiyle bu durum değişti. Zira İslam bundan sonra büyük bir ayrılık (selme) yaşadı. Bu, İslam'ın daha önce hiç yaşamadığı büyük parçalanmalardan ibaretti (futûk). Bu olaylardan sonra Müslümanlar Osman hakkında üç gruba ayrıldılar; bunlardan birinci kategoride olanlar onun hakkında cahillik yapıp haddi aşanlar, ikincisi onu koruyanlar ve bundan dolayı da türlü işkencelere maruz kalanlar; üçüncüsü ise savaşı terk edip geri çekilenlerdir. Ancak, eskiden insanlar arasında Osman'ı en fazla seven ve onunla dostluk kurup onunla ilgilenen, daha sonra, bu hadiseler sırasında onu koruyabileceği halde, onu terk edendir... Bundan başka bu olaylar sırasında ve sonrasında büyük bir iç savaş (fitne) ve bunun sonucunda da büyük katliamlar yaşandı, Müslümanların büyük topluluğunun bütünlüğü bozuldu. Onlar artık eylemde ve sözde birlik ve beraberlik içinde olamadılar, Allah'ın ipine sarılan küçük bir grup dışında, hepsi heva ve heveslerine göre konuştular; Allah'ın Kitab'ının hilafına olan birçok şeye insanları davet ettiler. İnsanları katletmek için Allah'ın kitabından kendilerine dayanak-bahane uydurdular. Böylece, Cahiliye döneminde olduğu gibi, onların mallarını gasp ettiler, eşlerini esir olarak aldılar. Bu durumda Müslümanlar büyük bir imtihan içindeydiler; onlardan bir kısmı bu olayların sorumlularının işini ifrat derecesinde Allah'a bıraktılar, diğer bir kısmı ise hâkimiyeti ellerinde bulundurup, haksızlık ve zulüm işlediler, diğer bir kısmı ise zayıf durumda olup da ubudiyeti Allah'a değil de kullara yaptılar. Onlar bu şekilde davranmalarını “bundan başkasını yapmaya güçlerinin bulunmadığını” söylemek suretiyle meşru göstermeye çalıştılar; bu ise büyük bir yalancılıktır.

İşte ey insan! Sen İslam'a ve o'nun mensuplarına karşı bu şekilde davranman karşılığında, selefın gibi, bu kadar belaya ve musibete uğradın. Sen ve onların elbette ki bu yaptıklarınıza karşılık durumunuz ve yeriniz bellidir, O adil bir Hâkimdir, önceden yaptıklarının karşılığını göre-

42 Daiber, “müteşâbih” kelimesini tuhaf bir şekilde “müphem-anlaşılamayan” (unklara) şeklinde tercüme etmiştir (Daiber, *Wasil İbn 'Ata*, s. 23). Oysa bu kelime kanaatimizce Arapça ‘şübhe’ kelimesinin karşılığıdır (bkz. Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch*, Beirut-London 1977, s. 413); Bundan dolayı da kelimenin Almanca karşılığı bizce “birbirine benzeyen” anlamındaki “einander ähnlich” kelimesi olmalıdır (bkz. Georg Krotkoff, *Taschenwörterbuch, Deutsch-Arabisch*, Berlin-München-Wien-Zürich-New York 1993, s. 439).

ceksin<sup>43</sup> Bu yer, mekan (menzil)<sup>44</sup> Allah'ın cennetine ve sevabına bir yol, vesile olacaktır, onu bir azap vesilesi yapma..."<sup>45</sup>

Görüldüğü üzere Vasıl b. Ata, büyük bir hatip olduğunu kanıtlarcasına, Emevi valisi önünde, yapılan zulüm ve haksızlıkları ifade eden kanaatlerini, cümlelerin arasına sıkıştırmak suretiyle oldukça ustaca söylemeyi başarabilmiştir. Zaten bu Mu'tezile'nin Hasan Basrî'den devraldığı bir hareket tarzıdır. Bu tarzda hedef, fesahat ve belâğatin inceliklerine vakıf olmak suretiyle, eleştiri oklarını hasmın üzerine yollamaktır. Bu durum bu hutbede kendisini açıkça göstermektedir. Dikkat edildiğinde, Vasıl bir iki noktada Hz. Osman'ı ve Emevi iktidarını kapalı cümlelerle şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. "Osman'ı en fazla seven ve onunla dostluk kurup onunla ilgilenen, daha sonra, bu hadiseler sırasında onu koruyabileceği halde, onu terk edendir..." sözleriyle Muaviye'yi eleştirdiği açıktır. Ancak bu düşünceyi isim zikretmeden dile getirmektedir. Ya da "Ancak Osman'ın velayetiyle bu durum değişti. Zira İslam bundan sonra büyük bir ayrılık (selme) yaşadı. Bu, İslam'ın daha önce hiç yaşamadığı büyük parçalanmalardan ibaretti (futûk)." Cümlelerinde Hz. Osman'ın eleştirildiği ortadadır.

Yine, "Onlar bu şekilde davranmalarını "bundan başkasını yapmaya güçlerinin bulunmadığını" söylemek suretiyle meşru göstermeye çalıştılar; bu ise büyük bir yalancılıktır." Sözlerinden Cebriye'yi ve onların destekçileri Emevi hanedanını eleştirdiği anlaşılmaktadır.

Vasıl'ın dili nasıl ustaca kullandığına bir örnek daha vermek mümkündür; o, kendisinin temsil ettiği ekol dışında hiçbir fırkanın İslam'da istikamet üzere olmadığını şu sözlerle ifade etmektedir:

"...Allah'ın ipine sarılan küçük bir grup dışında, hepsi heva ve heveslerine göre konuştular; Allah'ın Kitab'ının hilafına olan birçok şeye insan-

43 Daiber, "fe tücâ bimâ kaddemet yedâke ve sefe leke" ibaresini "...böylece önceden yaptıklarına karşılık mükafatlandırılacaksınız..." (bkz. Daiber, *Wasil İbn 'Ata*, s. 24) şeklinde tercüme etmektedir; oysa Arapçadaki "cezâ" kelimesinin bu metinde ve Kur'an'da "karşılık" anlamında kullanıldığı görülmektedir. örneğin Rahman suresinde (55: 60) tam da bu anlamda kullanılmaktadır: "Hel cezâu'l-İhsâni ille'l-İhsân" (İyiliğin karşılığı ancak iyilik değil midir?) Şu halde Daiber bu kelimeyi, Türkçe'de kullanılan şekliyle benimsemiş görünmektedir; oysa bu kelimenin Almanca'ya, "karşılık" anlamına gelen "Vergeltung" (bkz. Krotkoff, a.g.e., s. 129) kelimesiyle tercüme edilmesi daha uygundur.

44 Daiber, "menzil" kelimesini "menzile beyne'l-menziletayn" ilkesiyle bağıntılı olarak açıklamaktadır (bkz. Daiber, a.g.e., s. 24); oysa buradan böyle bir netice çıkartmak olanaksızdır.

45 eş-Şeyzarî, a.g.e., s. 23-24.

ları davet ettiler. İnsanları katletmek için Allah'ın kitabından kendilerine dayanak-bahane uydurdular.”

Allah'ın ipine yani Kur'an'a sarılan grubun Kaderiye ya da sonraları Mu'tezile olduğunda hiçbir tereddüt bulunmamaktadır; zira Kur'an'ı onlardan başka hiçbir fırka bu kadar ön plana çıkartmamıştır. Onlar her zaman Kur'an'a vurgu yapmışlardır. Bu ise onları ashâbu'l-Hadis'ten farklı kılan en önemli özelliklerindedir.

Burada bir noktaya daha temas etmek istiyoruz: Bu da Vasil'in müteşâbih ayetlerin “gerçek anlamlı olan” ibareler olmadığından, (leyse bi'l-hakki indehum hakkan) onların nazarında ihtilaf konusu bile...” olmadığı söylemesidir. Oysa bunun kabul edilmesi olanaksızdır. Zira Kur'an'da müteşâbihat konusunda, “...Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler...”<sup>46</sup> buyurulması, bu konuda ilk İslam nesli arasında da böyle bir konunun gündemde olduğuna önemli bir işarettir.

Hutbenin bu ibareleri büyük ölçüde, Vasil'in siyasal-dini konular hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır. Hutbenin diğer kısımları genellikle hamd, övgü, salat-selam gibi hitabetin gücünün gösterilmesine vesile olan cümlelerdir. Bundan dolayı da, sanki hutbenin verilmiş amacının özellikle Vasil'in kendisini topluluğa ispat etmesi olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de burada siyasal vurgusu dışında, onun kelâmi görüşleri hakkında birkaç ipucu dışında fazlaca bir bilgi bulunmadığı tespit edilmektedir. Bu ipuçlarından çıkarabildiğimiz birkaç husus şu şekildedir:

a. Allah'ın sıfatları konusunda: Vasil Allah'ı tanımlarken O'nun “ne olmadığını” dile getirmektedir; bu da Mu'tezile'nin Allah'ın, O'ndan ayrı, bağımsız bir sıfatının olmadığına dair düşüncesinin belki de temellerini oluşturmaktadır:

“...O ölmeyen (la yemûtu), Diridir (hayyen), bilgisiz olmayan (la yec-helu), Bilendir (âlimen),...zayıf olmayan (la yad'afu) Güçlüdür (kaviyen),...”<sup>47</sup>

b. Va'd ve va'd prensibine vurgu yapılması: Ancak yukarıda da anlattığımız gibi, bu konu Kur'an'daki ele alınış tarzıyla işlenmektedir. Yani ilk aşamada durum tespiti yapılmakta, ikinci aşamada ise Allah'ın azabı ve mükafatının kesin olarak gerçekleşeceğini açıklamak suretiyle, insanları uyarmak.

46 Âl-i İmran, 3: 7.

47 Daiber, a.g.e., s. 24.

c. Tevhid ilkesine vurgu yapılması: Bu da yine va'd ve va'id konusunda olduğu gibi, yine Kur'an bağlamında ele alınmıştır.

d. Kur'an'a vurgu yapılması: Dikkat edilirse, her ne kadar Hz. Peygamber'e mutlak bir saygı ve sevgi ön plana çıkartılmış da olsa, yine de sadece, Kur'an'ın ilke ve prensiplerinin göz önüne alınmasına işaret edilmiştir. Bu da Hasan Basri de dâhil, ilk dönem Kaderiye mensuplarının ortak bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

### Sonuç

Kelam ilminin baştan beri söz söyleme sanatı, yani hitabet ile doğrudan bir ilişkisinin olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak bu ilmin 'Kelam' olarak isimlendirilmesinde bu hususun doğrudan bir etkisinin olup-olmadığı ise oldukça tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki tartışmalarda özellikle iki önemli faktör ön plana çıkarılmaktadır: Bunlar 1. Kelam ilmi, Allah'ın Kelam'ıyla ilgilendiğinden dolayı bu adla isimlendirilmiştir. 2. Kelam ilmiyle uğraşan âlimlerin, hitâbet ve belâğat'ta oldukça yetenekli olmaları ve bu yeteneklerini mantık ve felsefi metotlarla kuvvetlendirmeleri dolayısıyla bu ad verilmiştir. Bu faktörlerden bize göre ikincisi daha isabetli görünmektedir; zira, örneğin müfessirler de Allah'ın kelamıyla uğraşmaktaydılar, ancak onlar hiçbir zaman mütekellim olarak isimlendirilmemişlerdir. Bu da muhtemelen mütekellim-hatip ve belâğat sahibi arasındaki mutlak ilişkiye işaret etmektedir.

Bu sanatın kelâmî meselelerde, doğrudan 'yöntemsel bir araç' olarak kullanılması Vasıl b. Ata'nın eliyle gerçekleştiği tespit edilmektedir. Vasıl, mantık ilkeleriyle (nahiv) desteklenmiş bir hitâbet ve belâğatin, bilginin yanında muhalifleri susturmanın en etkili silahı olduğunu kavramış ve bunu bir metot olarak inanç meseleleri tartışmalarının içerisine sokmayı başarmıştır. Onun buna bağlı olarak ihdas ettiği ikinci bir husus ise, iyi birer hatip olan ekol mensuplarının, öğretiyi yaymak amacıyla aynı zamanda iyi birer propagandist (dâ'î) de olmalarının sağlanmasıydı. İşte bu iki özellik Mu'tezile'nin, dolayısıyla da Kelam ilminin kurulmasında ve kurumsallaşmasında oldukça etkili olmuştur. Sonraki dönemlerde bu iki özellikten "propaganda" ilkesinin pek kullanılmadığı tespit edilse de, söz söyleme sanatının kelam ilminin, dolayısıyla da mütekellimin ayrılmaz bir parçası olarak kaldığını söylemek mümkündür.